

Evie Coussé

Volgordevariatie en herinterpretatie in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin

Abstract

A striking feature of modern Standard Dutch is the word order variation in the double verb phrase of the subordinate clause. Besides the order finite – infinite verb, the alternative word order infinite – finite verb occurs without any clear difference in meaning. In the literature of the past decades, several influencing factors were proposed from different viewpoints. However, no coherent linguistic explanation has been proposed that accounts for the free word order variation. In this article, a diachronic research is proposed in which the order of the verb phrase is analysed in relation to the word order of the subordinate clause. It is argued that the reanalysis of the infinite verb as the head of the verb phrase plays a crucial role in the change from the sequence finite – infinite verb to the word order infinite – finite verb.

1. Inleiding

Een bijzonder syntactisch kenmerk van het Nederlands is dat de woordvolgorde binnen de tweeledige werkwoordelijke eindgroep kan variëren in de bijzin: naast de volgorde vervoegd werkwoord – onvervoegd werkwoord komt ook de alternatieve volgorde onvervoegd werkwoord – vervoegd werkwoord voor. Sinds Pauwels (1953) spreekt men respectievelijk van de rode en de groene volgorde. In eindgroepen met een infinitief domineert volgens de ANS de rode volgorde duidelijk terwijl de groene volgorde een marginaal verschijnsel is met een zwaar gemarkeerde status. De volgende zinnen uit een sprookje moeten dit verschijnsel illustreren:

- (1) De boze stiefmoeder wilde dat Sneeuwwitje zo snel mogelijk *zou sterven*.
- (2) De boze stiefmoeder wilde dat Sneeuwwitje zo snel mogelijk *sterven zou*.

In eindgroepen met een voltooid deelwoord daarentegen dringt zich geen bepaalde volgorde op zoals blijkt uit de volgende voorbeelden:

- (3) Sneeuwwitje was de boswachter dankbaar dat ze door hem *werd gespaard*.
- (4) Sneeuwwitje was de boswachter dankbaar dat ze door hem *gespaard werd*.

Die vrije volgordevariatie vormt een intrigerend tegenvoorbeeld voor het aloude Humboldtiaanse principe van de één-op-één-relatie tussen vorm en inhoud.

2. Hypotheses uit de literatuur

De vrije volgordevariatie in eindgroepen met een voltooid deelwoord heeft de laatste halve eeuw heel wat onderzoek op gang gebracht in de neerlandistiek. Vanuit verschillende invalshoeken zijn taalkundigen op zoek gegaan naar factoren die de variatie toch zouden sturen. Om te beginnen werd door tal van auteurs (o. a. A. Pauwels 1953, J. L. Pauwels 1970, Stroop 1970, De Hoop & Smabers 1987 en Haeseryn 1990) opgemerkt dat de rode volgorde het frequentst gebruikt wordt in formele, geschreven taal terwijl de groene volgorde typischer is voor spontane, gesproken taal. Verder hebben onderzoekers (o. a. Michels 1959, Sassen 1963, De Rooij 1987 en recenter nog Pardoën 1991, Van der Horst 1993 en Duinhoven 1998) een semantische factor in het debat geïntroduceerd. De rode volgorde zou samengaan met een dynamische interpretatie terwijl de groene volgorde een meer statische interpretatie krijgt. Ten slotte is door sommige taalkundigen (o. a. Meeussen & Vanacker 1951, De Schutter 1964, 1996 en Swerts 1998) op de mogelijke impact van prosodische factoren als zinsritme en intonatiepatronen gewezen. Samengevat heeft het bestaande onderzoek geleid tot een beter inzicht in de distributie van rode en groene volgorde en in enkele factoren die de distributie bepalen in het huidige AN. Een echt, geïntegreerde linguïstische verklaring werd echter tot op vandaag nog niet gegeven. Dat gemis heeft met twee elementen te maken.

Op de eerste plaats is het bestaande onderzoek beperkt in tijd en ruimte. Totnogtoe werd vooral de geschreven standaardvariant van het Nederlands onderzocht in de tweede helft van de twintigste eeuw. De variatielinguïstiek relateert echter de huidige frequentieverhoudingen van de rode en groene volgorde in het AN. Zo blijkt uit dialectologisch onderzoek (van o. a. Van den Berg 1949, J. L. Pauwels 1950, A. Pauwels 1953, Verhasselt 1961 en Stroop 1970) dat de onderlinge verhouding van rode en groene volgorde gevoelig wisselt van streek tot streek. Bovendien hebben De Meersman (1990) en Burridge (1993) met hun diachrone onderzoek aan het licht gebracht dat de

volgorde in de werkwoordelijke eindgroep door de eeuwen heen verandert. Hierbij springt in de zeventiende eeuw vooral de plotse ommezwaai van groene naar rode volgorde in eindgroepen met een infinitief sterk in het oog. De volgorde binnen de werkwoordelijke eindgroep mag dan ook niet los van haar context in tijd en ruimte bestudeerd worden.

Naast de beperkte invalshoek in tijd en ruimte wordt de werkwoordvolgorde binnen de eindgroep ook te veel in een syntactisch isolement benaderd. Uit taaltypologisch onderzoek vanaf Greenberg (1963) naar woordvolgorde-universalia blijkt echter dat de volgorde in een woordgroep niet los staat van de volgorde in andere woordgroepen en van de zin in het geheel. Harris & Campbell (1995) vatten die relaties samen met het principe dat een bepaling ofwel altijd voor de kern wil staan ofwel altijd de kern wil volgen. Een taal is pas helemaal harmonieus als kern en bepaling dezelfde onderlinge volgorde vertonen op alle structurele niveaus. De volgordevariatie binnen de werkwoordelijke eindgroep moet dan ook in relatie tot concomitante syntactische fenomenen bestudeerd worden.

3. Onderzoeksvragen

Om het inzicht in de variërende werkwoordvolgorde te verdiepen, moeten de twee gesignaleerde hiaten in het bestaande onderzoek gevuld worden. Ik heb hiertoe een eerste poging ondernomen in het kader van mijn scriptie (Coussé 2002). In wat volgt zal ik de belangrijkste onderzoeksvragen van dat verkennende onderzoek uit de doeken doen¹.

Uit de vorige paragraaf bleek om te beginnen dat de volgorde van de werkwoordelijke eindgroep niet los van haar context in tijd en ruimte bestudeerd mag worden. Daarom wil ik de evolutie van de werkwoordvolgorde in de bijzin onderzoeken in een ruim en gediversifieerd corpus van historische teksten. De precieze samenstelling van dat corpus wordt onder punt 3.1 besproken.

Naast de beperkte invalshoek in tijd en ruimte wordt de werkwoordvolgorde binnen de eindgroep ook te veel in een syntactisch isolement benaderd. Daarom zal ik de evolutie van de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep onderzoeken in relatie tot andere volgordeveranderingen binnen de bijzin waarin de eindgroepen voorkomen. De bijzonderheden van dat geïntegreerd onderzoek komen in punt 3.2 aan bod.

¹ Ik wil Johan Taeldeman hartelijk danken voor de nauwe samenwerking als promotor bij dit onderzoek. Daarnaast vormden de kritische opmerkingen van Joop van der Horst, Georges De Schutter en Magda Devos een gewaardeerde toetsteen voor de gedachtegang in dit artikel.

3.1 *Corpusonderzoek*

Ik heb een corpus met historische teksten samengesteld om de evolutie van de werkwoordvolgorde vanaf de vroegste bronnen van het Nederlands tot nu na te trekken. Hierbij vormde de vergelijkbaarheid van de bronnen echter een probleem. Volgens Van der Wal (1992, 1995) en Van Leuvensteijn (1992) werd de Nederlandse schrijftaal in de Middeleeuwen behoorlijk beïnvloed door het persoonlijke dialect van de schrijver. Pas vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw groeide uit die dialectverscheidenheid een geschreven eenheidstaal. Die standaardtaal ontstond volgens de handboeken in de culturele smeltkroes van de zeventiende-eeuwse Hollandse steden. De basis van de eenheidstaal is dan ook het Hollandse dialect met invloed van de taal van Brabantse immigranten. De beste garantie op continuïteit tussen het Middelnederlands en het moderne Nederlands biedt dus het onderzoek van Hollandse en Brabantse teksten. In dit verkennend onderzoek heb ik me beperkt tot de analyse van Hollandse teksten.

Om mogelijke volgordeverandering door de eeuwen heen op het spoor te komen, heb ik Hollandse teksten uit vier tijdsdoorsneden van 25 jaar geselecteerd. Tussen de onderzochte periodes ligt steeds een interval van honderd vijftig jaar. Bij de concrete keuze voor een tijdsdoorsnede heb ik rekening gehouden met de verschriftelijking en de standaardisering van het Nederlands. Ik zet de verschillende tijdsdoorsneden even op een rij:

1275 – 1300: oudste Hollandse teksten met minimale invloed van normering

1450 – 1475: grote productie van teksten in het graafschap Holland

1625 – 1650: ontplooiing van de Nederlandse standaardtaal in Hollandse teksten

1800 – 1825: missing link tussen zeventiende-eeuwse standaardtaal en moderne AN

Elke tijdsdoorsnede werd ook nog pragmatisch gedifferentieerd gezien het huidige onderscheid tussen spreek- en schrijftaal. Zo bevat het corpus naast formele genres als ambtelijke teksten, wetenschappelijke geschriften, filosofische traktaten en literair proza ook meer informele tekstsoorten als brieven en dagboekfragmenten. De precieze bibliografische gegevens van alle teksten zijn aan het einde van dit artikel opgenomen als bijlage.

3.2 *Geïntegreerd onderzoek*

In het corpus met Hollandse teksten heb ik de volgordevariatie binnen de werkwoordelijke eindgroep onderzocht in relatie tot concomitante volg-

ordeveranderingen. Hierbij werd voor elke tijdsdoorsnede nagegaan of de (veranderende) volgorde in de werkwoordelijke eindgroep overeenkomt met (veranderingen in) de woordvolgorde van de bijzin waarin de eindgroep voorkomt. Volgens het typologische kern-bepaling-principe streeft een taal immers naar een harmonieuze woordvolgorde op elk structureel niveau. Alvorens op de resultaten van dat volgordeonderzoek in te gaan, moet het concept werkwoordelijke eindgroep zelf even in een historisch licht geplaatst worden.

Het gebruik van de term werkwoordelijke eindgroep is voor het Middelnederlands behoorlijk problematisch. Het is een anachronisme te veronderstellen dat het vervoegde en onvervoegde werkwoord vroeger dezelfde functie en betekenis hadden als vandaag. In de literatuur (o. a. Van der Wal 1992, Duinhoven 1997, Van der Horst 1998) wordt geargumenteed dat de samengestelde werkwoordgroep ontstaan is uit de combinatie van een vervoegd zelfstandig werkwoord en een specificatie in de vorm van een voltooid deelwoord of infinitief. Dat synthetiseringsproces begon vermoedelijk kort voor of aan het begin van de schriftelijke overlevering van de Germaanse talen (rond 800-900) en zette zich in de volgende eeuwen langzaam door. Zo ontstond de jonge werkwoordgroep met het vervoegde werkwoord als kern. Door de jaren heen gingen de zelfstandige werkwoorden echter geleidelijk aan betekenis verliezen waardoor ze niet langer de semantische kern van de werkwoordgroep konden blijven. Ze werden geherinterpreteerd als hulpwerkwoorden die nog steeds de functie van structurele kern uitoefenen in de werkwoordelijke eindgroep maar een semantische bepaling vormen bij het onvervoegde hoofdwerkwoord.

Het mechanisme van dat soort herinterpretaties is uitvoerig door linguïsten als Langacker (1977), Timberlake (1977), Lightfoot (1979) en Harris & Campbell (1995) beschreven. Zij definiëren herinterpretatie als een mechanisme dat de onderliggende structuur van een syntactisch patroon verandert zonder de oppervlakte aan te tasten. Het bijzondere aan het fenomeen is dat het de harmonieuze woordvolgorde in een taal kan beïnvloeden. Herinterpretatie leidt volgens Harris & Campbell (1995) in veel gevallen tot een disharmonie van de nieuwe structuur met de volgorde van de bestaande structuren. In wat volgt zal ik naast een mogelijke harmonie tussen de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep en de bijzinsvolgorde dan ook aandacht hebben voor een mogelijke disharmonie tussen beide volgordes.

4. Onderzoeksresultaten

In deze paragraaf worden om te beginnen de corpusresultaten gepresenteerd van de interne volgorde binnen de werkwoordelijke eindgroep in de bijzin. Vervolgens komt de plaats van de werkwoordelijke eindgroep in de bijzin aan bod. Ten slotte wordt even ingegaan op de doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep.

4.1 Interne volgorde van werkwoordelijke eindgroepen

Er werden in het corpus 2885 tweeledige eindgroepen in de bijzin geattesteerd. Ik heb de resultaten opgedeeld naar gelang het onvervoegde werkwoord de vorm van een voltooid deelwoord of een infinitief aannam.

4.1.1 INTERNE VOLGORDE VAN WERKWOORDELIJKE EINDGROEPEN MET EEN VOLTOOID DEELWOORD

Vanaf de vroegste bronnen van het Hollands kunnen de werkwoorden *zijn*, *hebben* en *worden* al een voltooid deelwoord oproepen. In 1701 bijzinnen heb ik de onderlinge volgorde van die werkwoorden en een bijhorend voltooid deelwoord onderzocht.

Tabel 1 De interne volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met een voltooid deelwoord (aantal eindgroepen, aandeel van het totale aantal eindgroepen)

Eeuw	Volgorde				Totaal
	Groen		Rood		
13de	338	82%	74	18%	412
15de	404	94%	28	6%	432
17de	316	74%	110	26%	426
19de	329	76%	102	24%	431

Vanaf de eerste tijdsdoorsnede is de groene volgorde sterk in de meerderheid in werkwoordelijke eindgroepen met een voltooid deelwoord. In de ambtelijke teksten uit het *Corpus Gysseling* schommelt het percentage groene volgorde rond de tachtig procent. De alternatieve volgorde persoonsvorm – voltooid deelwoord is goed voor 18 procent. Tegen de vijftiende eeuw is die marginale rode volgorde weggezakt naar amper zes procent. De groene volgorde is in de vijftiende eeuw dé dominante volgorde bij eindgroepen met een voltooid deelwoord. In de ambtelijke documenten uit Dordrecht en Haarlem is die volgorde zelfs de enige die voorkomt. Die dominante positie van de groene volgorde blijft in de zeventiende eeuw behouden in de *Ambachtsbrief van de droogscheerders en lakenbereiders van Leiden* en het werk van Beverwyck, Hooft en Vondel. In de andere teksten valt een groeiende keuze voor

de rode volgorde op. Het totale aandeel groene volgorde zakt dan ook in de zeventiende eeuw naar 74%. Die situatie blijft in de laatste tijdsdoorsnede ongeveer status-quo.

Die evolutie kan ook afgelezen worden uit de afhankelijkheidsrelaties die de statistiek legt. Uit de χ^2 -test blijkt dat de interne volgorde in werkwoordelijke eindgroepen met een voltooid deelwoord afhankelijk ($p < 0,001$) is van de tijdsdoorsnede. Die afhankelijkheid geldt zowel wanneer alle eeuwen (globale test) in berekening worden gebracht als wanneer de eeuwen in chronologische paren (partiële test) worden beschouwd. De volgorde verandert dus in de loop der eeuwen. Enkel wanneer de zeventiende en de negentiende eeuw apart beschouwd worden, is de interne volgorde onafhankelijk ($p = 0,465$) van de tijdsdoorsnede. Dat resultaat komt overeen met de stabiele cijfers van de groene en rode volgorde in die tijdsdoorsneden.

4.1.2 INTERNE VOLGORDE VAN WERKWOORDELIJKE EINDGROEPEN MET EEN INFINITIEF

In het corpus worden modale werkwoorden als *kunnen*, *moeten*, *mogen*, *willen*, *zullen*, causale werkwoorden als *doen*, *laten* en werkwoorden van perceptie als *horen*, *zien* al eeuwen vergezeld van een infinitief zonder *te*. Ik heb in 1184 bijzinnen de onderlinge volgorde van die persoonsvormen en de bijhorende infinitief onderzocht.

Tabel 2 De interne volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met een infinitief (aantal eindgroepen, aandeel van het totale aantal eindgroepen)

Eeuw	Volgorde				Totaal
	Groen		Rood		
13de	188	73%	70	27%	258
15de	237	84%	45	16%	282
17de	75	25%	222	75%	297
19de	128	37%	219	63%	347

In de eerste tijdsdoorsnede is de groene volgorde goed voor het gros van de werkwoordvolgordes in de eindgroepen met een infinitief. De rode volgorde vormt hierbij een vrij bescheiden alternatief met een aandeel van 27%. Dat percentage loopt nog terug in de vijftiende eeuw tot 16%. Vanuit die marginale positie rukt de volgorde persoonsvorm – infinitief in de volgende tijdsdoorsnede echter op naar driekwart van de werkwoordelijke eindgroepen. Bijna alle schrijvers kiezen in de zeventiende eeuw hoofdzakelijk voor de rode volgorde bij werkwoordelijke eindgroepen met een infinitief. Enkel een auteur

als Hooft blijft vasthouden aan de groene volgorde. In de laatste tijdsdoorsnede wordt de voorkeur voor de rode volgorde nagenoeg veralgemeend door schrijvers als Drost, Vincent Loosjes en Pauw. De andere auteurs kiezen in de negentiende eeuw vaker voor de groene volgorde. Bij auteurs als Van Lennep, Bilderdijk, Kinker en Adriaan Loosjes bedraagt de groene volgorde zelfs vijftig procent of meer. Van die heropleving van de groene volgorde is in het hedendaagse Nederlands niets meer te merken. Tegenwoordig domineert de rode volgorde de werkwoordelijke eindgroep met een infinitief heel stevig.

De beschreven veranderingen worden bevestigd door de statistische verwerking van de onderzoeksresultaten. Uit de χ^2 -test blijkt dat de interne volgorde in werkwoordelijke eindgroepen met een infinitief afhankelijk is van de tijdsdoorsnede. De afhankelijkheid is voor het chronologische paar vijftiende – zeventiende eeuw en de globale test het meest significant ($p < 0,001$). Dat valt te rijmen met de plotse ommezwaai van groene naar rode volgorde in de zeventiende eeuw. In de twee andere partiële tests is de significantie iets kleiner met een p -waarde van 0,002.

4.1.3 VOLTOOID DEELWOORD VERSUS INFINITIEF

Samenvattend zal ik de bevindingen voor de werkwoordelijke eindgroep met een voltooid deelwoord naast die voor de eindgroep met een infinitief plaatsen. In de eerste tijdsdoorsnede is de groene volgorde zowel bij een voltooid deelwoord als bij een infinitief dominant. Bij de infinitief is de rode volgorde weliswaar iets beter vertegenwoordigd. Dat verschil blijft behouden bij een stijgende groene volgorde in de vijftiende eeuw. Tegen de zeventiende eeuw tekent zich echter een breuk af. Terwijl de werkwoordelijke eindgroep met een voltooid deelwoord vasthoudt aan de groene volgorde, gaat de rode volgorde doorwegen bij de infinitief. In de negentiende eeuw verandert er niet veel meer aan de situatie. In de werkwoordelijke eindgroep met een voltooid deelwoord blijft het aandeel groene volgorde status-quo. De rode volgorde in de eindgroepen met een infinitief moet daarentegen wat terrein prijsgeven. Vandaag is van die verzwakking niets meer te merken, wel integendeel.

De voorgaande veranderingen komen ook naar voren in de resultaten van de χ^2 -test. In elke tijdsdoorsnede is de interne volgorde in de werkwoordelijke eindgroep afhankelijk van de werkwoordsvorm (13de eeuw: $p = 0,005$, andere eeuwen: $p < 0,001$). Hierbij valt een breuk op te merken tussen de eerste en de tweede tijdsdoorsnede. De afhankelijkheid van de twee variabelen is in de laatste drie tijdsdoorsneden significanter dan in de vroegste bronnen van het Hollands.

4.2 *Plaats van de werkwoordelijke eindgroep*

Om de plaats van de werkwoordelijke eindgroep in de bijzin te achterhalen, heb ik het aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep in 1958 bijzinnen² geteld. De enkele bijzinnen waarbij het vervoegde en het onvervoegde werkwoord gescheiden worden door één of meerdere zinsdelen worden in punt 4.3 even apart besproken.

Tabel 3 Het aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep (aandeel bijzinnen op het totale aantal bijzinnen)

Eeuw	Aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep								Totaal
	0	1	2	3	4	5	6	7	
13de	50%	31%	14%	3%	1%	0%	0%	0%	742
15de	59%	31%	8%	2%	0%	0%	0%	0%	458
17de	66%	30%	3%	0%	0%	0%	0%	0%	614
19de	79%	21%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	144

Uit de tabel blijkt dat de werkwoordgroep in de dertiende-eeuwse bijzin niet gebonden is aan één vaste positie. De werkwoordgroep kan zowat op elke plaats in de zin verschijnen. Toch valt op dat de werkwoordgroep veeleer aan het einde van de bijzin voorkomt. Zo sloot in 50% van de onderzochte bijzinnen de werkwoordgroep de zin af. Ook bijzinnen waar de werkwoordgroep wordt gevolgd door maar één zinsdeel, zijn goed voor 31%. In de loop der eeuwen neemt de plaatsingsvrijheid van de werkwoordgroep verder af ten voordele van een vaste plaats aan het einde van de zin. Tegen de laatste tijdsdoorsnede kan hoogstens nog één constituent op de werkwoordgroep volgen.

De verandering door de eeuwen heen blijkt ook uit de χ^2 -test waarbij het aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep afhankelijk is van de tijdsdoorsnede (partieel 13-15: $p = 0,004$, partieel 15-17: $p < 0,001$, partieel 17-19: $p = 0,011$ en globaal: $p < 0,001$).

² De aandachtige lezer zal opmerken dat het corpus van 1958 bijzinnen kleiner is dan de 2885 bijzinnen die onderzocht werden om de interne volgorde van de werkwoordelijke eindgroep te bepalen. In mijn scriptie *De plaats van werkwoorden in Hollandse teksten door de eeuwen heen* (Coussé 2002) werd immers niet alleen de plaats van de tweeledige werkwoordgroep in de bijzin maar ook in de hoofdzin onderzocht. Om de omvang van het onderzoek te beperken, werd in de eerste drie doorsnedes enkel een subcorpus van een duizental hoofd- en bijzinnen geanalyseerd. Het aantal zinnen uit de negentiende eeuw werd nog verder beperkt tot een driehonderdtal hoofd- en bijzinnen.

De voorgaande gegevens kunnen samengevat worden door het gemiddelde aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep te berekenen. Per tijdsdoorsnede werden alle constituenten geteld die op de werkwoordelijke eindgroep volgen. Vervolgens heb ik de som gedeeld door het aantal onderzochte zinnen.

Tabel 4 Het gemiddelde aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep

13de eeuw	15de eeuw	17de eeuw	19de eeuw
0,77	0,55	0,37	0,21

In alle tijdsdoorsneden wordt de werkwoordelijke eindgroep gemiddeld door minder dan één zinsdeel gevolgd. De werkwoordelijke eindgroep bevindt zich dus inderdaad vanaf de vroegste bronnen van het Nederlands bij voorkeur aan het einde van de bijzin. Die tendens wordt bovendien door de eeuwen heen sterker zodat tegen de negentiende eeuw de werkwoordelijke eindgroep de bijzin meestal gewoonweg afsluit.

De voorgaande benadering houdt geen rekening met de invloed die het aantal constituenten in de zin zou kunnen hebben op het aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep. Het spreekt voor zich dat hoe minder constituenten een zin bevat, hoe minder er ook na de werkwoordelijke eindgroep kunnen staan. Daarom heb ik de gemiddeldes op zo'n manier herberekend dat de mogelijke invloed van het aantal constituenten uitgesloten wordt. Eerst heb ik de gemiddeldes van de zinnen met hetzelfde aantal constituenten apart berekend. Vervolgens zijn die cijfers gedeeld door het aantal constituenten per zin. Zo werd het gemiddelde aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep herleid tot het gemiddelde van een zin met één constituent. De som van die nieuwe getallen levert het gemiddelde aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep op waarbij alle zinnen precies één constituent bevatten. Het spreekt voor zich dat een dergelijk gemiddelde niets meer zegt over het aantal constituenten dat in de realiteit op de werkwoordelijke eindgroep volgt. Het is louter een abstract cijfer dat de invloed van het aantal constituenten uitsluit bij de vergelijking door de eeuwen heen.

Tabel 5 Het gemiddelde aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep in bijzinnen met één constituent

13de eeuw	15de eeuw	17de eeuw	19de eeuw
0,33	0,23	0,21	0,12

Ook uit de abstracte cijfers valt een daling van het aantal constituenten na de werkwoordelijke eindgroep af te lezen.

4.3 Doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep

Hoewel het vervoegde en het onvervoegde werkwoord elkaar in de bijzin meestal volgen, bestaan hierop enkele uitzonderingen. In de ANS spreekt men in dat geval van de doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep. Net als bij de term werkwoordelijke eindgroep zelf is ook bij het gebruik van de term doorbreking een waarschuwing voor anachronisme op zijn plaats. In de vroegste bronnen van het Nederlands was de plaats van de werkwoorden in de bijzin immers nog niet zo vast als vandaag.

Ik heb in het corpus met Hollandse teksten een vijvendertigtal zinnen geattesteerd waarbij een element het vervoegde van het onvervoegde werkwoord scheidt. Hierbij staat het tussengeplaatste element altijd vóór het onvervoegde werkwoord zodat doorbreking dus alleen in werkwoordelijke eindgroepen met rode volgorde voorkomt.

Om te beginnen kan het scheidbaar deel van samengestelde werkwoorden al vanaf de eerste tijdsdoorsnede tussen de persoonsvorm en het onvervoegde werkwoord in staan. De volgende zinnen werden respectievelijk in de dertiende en de zeventiende eeuw geattesteerd:

- (1) Ende waer dat sake dat hijt of sine ouders *hadden* wech *ghegheuen* of vercoft ofte verleent [...]
- (2) [...] dat de outheyt sulcx *moste toe-geven* als sy de beginselen van haer lantsluyden wat te hoogh verhieven.

Daarnaast werden ook volledige zinsdelen tussen het vervoegde en het onvervoegde werkwoord in geplaatst. De volgende zinnen illustreren achtereenvolgens het voorkomen van doorbreking in de vier tijdsdoorsneden van het corpus:

- (3) Ende waer dat sake dat die abbet vander does hem daer af *woude* gracie *doen* [...].
- (4) Darom, als du *hebst* dijnen vrient *verloren*, soe troest dy met enen anderen te vercrigen.
- (5) Het valt beswaerlijck van de menscheydt 't ont-aerden: in welke gelegentheyden den hoog-draevenden poeet eer-tijds dit volgende versjen *heeft* aen de dagh *gebracht*.
- (6) Ieder der weefgetouwen, dat in de stad een rond jaar *word* aan de gang *gehouden* [...].

De precieze frequentie van tussengeplaatste scheidbare delen van samengestelde werkwoorden en volledige zinsdelen wordt in de volgende tabel weergegeven.

Tabel 6 Bijzinnen met een element tussen het vervoegde en het onvervoegde werkwoord (aantal bijzinnen)

Eeuw	Tussengeplaatst element		Totaal
	Scheidbaar deel werkwoord	Constituent	
13de	2	1	3
15de	0	4	4
17de	7	10	17
19de	7	2	9

In de eerste twee tijdsdoorsneden werden weinig bijzinnen geteld waarbij een element tussen het vervoegde en het onvervoegde werkwoord in ging staan. Dat heeft onder andere te maken met het kleine aandeel rode volgorde bij zowel het voltooid deelwoord als de infinitief. Doorbreking van de werkwoordenreeks is vanaf de zeventiende eeuw geen zeldzaamheid meer. Zowel het scheidbaar deel van het samengesteld werkwoord als volledige constituenten gaan nu tussen het vervoegde en het onvervoegde werkwoord in staan. In de laatste tijdsdoorsnede ten slotte neemt het aantal tussengeplaatste constituenten af terwijl het scheidbaar deel van het samengesteld werkwoord nog even frequent de werkwoordreeks doorbreekt. Al bij al gaat het om heel weinig attestaties waardoor de gesignaleerde veranderingen niet meer dan zwakke tendensen in het onderzochte corpus zijn.

5. Discussie

Nu de resultaten over de interne volgorde van de werkwoordelijke eindgroep en de plaats van die eindgroep in de bijzin besproken zijn, kan eindelijk nagegaan worden of beide volgordes al dan niet in harmonie met elkaar zijn.

In het onderzochte corpus van Hollandse teksten is de groene volgorde de dominante volgorde vanaf de vroegste bronnen tot diep in de vijftiende eeuw. Aangezien het vervoegde werkwoord volgens de literatuur de kern vormt van de vroege tweeledige werkwoordgroep heeft de werkwoordelijke eindgroep dus de volgorde bepaling – kern. Die volgorde wordt ook weerspiegeld in de bijzinsvolgorde. Vanaf de eerste bronnen staat de werkwoordelijke eindgroep bijna of helemaal aan het einde van de bijzin. De persoonsvorm sluit dus niet alleen de werkwoordelijke eindgroep maar ook de hele bijzin als kern af. De basisvolgorde bepaling – kern overheerst met andere woorden in het Middelnederlands.

Die harmonie lijkt in de zeventiende eeuw verstoord door een volgordeverandering in de werkwoordelijke eindgroep. Terwijl het aandeel groene

volgorde in eindgroepen met een voltooid deelwoord dominant blijft, neemt de rode volgorde in eindgroepen met een infinitief in korte tijd de overhand. Mijn hypothese is dat de herinterpretatie van werkwoordgroepen met een infinitief hier voor een kortsluiting zorgt. In punt 3.2 werd al gesignaleerd dat het modale werkwoord als kern van de werkwoordgroep in de loop der eeuwen aan betekenis verliest terwijl de betekenisvolle infinitief steeds meer op de voorgrond komt. Die evolutie resulteert ten slotte in de herinterpretatie van de infinitief als het huidige hoofdwkwoord van de werkwoordgroep en van het modale werkwoord als hulpwerkwoord. Zonder dat de volgorde van de werkwoorden zelf in de eindgroep verandert, wijzigt de herinterpretatie hierbij de onderlinge plaats van kern en bepaling. Hierdoor wordt de basisvolgorde bepaling – kern geschonden en treedt er een disharmonie op tussen de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep en de bijzinsvolgorde.

Volgens Harris & Campell (1995) zijn er twee mogelijke strategieën om de harmonie binnen een taal te herstellen. Enerzijds kan de nieuwe volgorde kern – bepaling uitgebreid worden naar de bestaande structuren. Dat zou betekenen dat de woordvolgorde in de bijzin volledig omgegooid moet worden van OV naar VO. Uit het corpusonderzoek blijkt echter duidelijk dat het Nederlands vastgehouden heeft aan een bijzinsvolgorde met de werkwoordelijke eindgroep aan het einde. De geschetste disharmonie kan anderzijds ook opgelost worden door de nieuwe constructie aan te passen aan de bestaande woordvolgorde. Voor de werkwoordelijke eindgroep komt dit erop neer dat de infinitief naar het einde van de woordgroep moet verschuiven. Die beweging is ook daadwerkelijk geattesteerd in het corpus met de plotse dominantie van de rode volgorde in de werkwoordelijke eindgroep met infinitief. Op die manier schikt de nieuwe kern van de werkwoordgroep zich dus naar de oude basisvolgorde bepaling – kern.

6. Besluit

De herinterpretatie van de werkwoordelijke eindgroep lijkt de sleutel te vormen tot de veranderende werkwoordvolgorde in de bijzin. Toch roept de voorgestelde hypothese ook enkele nieuwe vragen op die in verder onderzoek niet onbeantwoord mogen blijven. Zo kan men zich afvragen waarom de infinitief in de zeventiende eeuw een herinterpretatie onderging en het voltooid deelwoord pas later. Misschien heeft de geringere verbale betekenis van het voltooid deelwoord de herinterpretatie ervan als kern een tijdlang afgeremd. Aan de andere kant zijn de hulpwerkwoorden *zijn*, *hebben* en *worden* bij het voltooid deelwoord semantisch bleker dan de modale hulpwerkwoorden, wat de herinterpretatie van die betekenisarme werkwoorden als semantische

bepaling dan weer in de hand werkt. Enkel nieuwe kennis over de veranderende semantiek van de werkwoorden kan hierop een bevredigend antwoord geven. Verder kan een cognitief proces als herinterpretatie niet direct afgelezen worden uit de geschreven bronnen. Om meer bewijsmateriaal voor de voorgestelde hypothese aan te dragen, moet in de toekomst dan ook op zoek gegaan worden naar indirecte symptomen die de herinterpretatie bloot kunnen leggen. Er moeten daarom meer concomitante syntactische verschijnselen bij het onderzoek betrokken worden – als het even kan – op een ruimer en gediversifieerder corpus.

Bibliografie van de geëxcerpeerde teksten

In deze bijlage zijn de bibliografische gegevens van de geëxcerpeerde teksten opgenomen die het corpus vormden van dit onderzoek. In de lijst worden de teksten ingedeeld volgens de tijdsdoorsnede waartoe ze behoren. Daarbinnen geeft hun rangschikking aan tot welke tekststijl ze horen. De teksten zijn geordend van formeel over neutraal naar informeel.

Eerste tijdsdoorsnede van 1275 – 1300

ANONIEM

1275-1300 Hollandse ambtelijke teksten. In: M. Gysseling (1977) *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks I: ambtelijke bescheiden. 's-Gravenhage, Nijhoff.

Tweede tijdsdoorsnede van 1450 – 1475

ANONIEM

1450-1475 Rechtshandelingen te Dordrecht uit de akteboeken. In: J. A. Fruin (1882) *De oudste rechten der stad Dordrecht en het baljuwschap van Zuidholland*. 's-Gravenhage, Nijhoff.

ANONIEM

1450-1475 Rechtsbronnen der stad Haarlem. In: J. Huizinga (1911) *Idem*. 's-Gravenhage, Nijhoff.

ANONIEM

1450-1475 Noord-Hollandse charters. In: H. Vangassen (1964) *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands*. Brussel, Belgisch inter-universitair centrum voor neerlandistiek.

DELFT, DIRC VAN

1404 *Tafel van den kersten ghelove*. In: Instituut voor Nederlandse Lexicologie (1998) *CD-ROM Middelnederlands*. 's-Gravenhage, Sdu.

POTTER, DIRC

ca. 1475-1495 *Melibeus*. In: Instituut voor Nederlandse Lexicologie (1998) *CD-ROM Middelnederlands*. 's-Gravenhage, Sdu.

Derde tijdsdoorsnede van 1625 – 1650

ANONIEM

- 1638 Keuren ende ordonnantie op 't stuck van de draperye ende redinge der laeckenen, carsayen ende stametten ende voornamenlick belangende het visiteren van deselve ter raeuwe persse. Ten bevele van die van de gerechte der stadt Leyden gedrukt bij de weduwe ende erfgenamen van wylen Jan Claesz. Van Dorp, 1638. In: N. W. Posthumus (1914) *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*. Vierde deel: 1611-1650. 's-Gravenhage, Nijhoff.

ANONIEM

- 1646 Ambachtsbrief belangende de droogscheerders ende lakenbereyders der stad Leyden. Ten bevelen van die van de gerechte der voorschreven stede gedrukt in den jaere 1646. In: N. W. Posthumus (1914) *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*. Vierde deel: 1611-1650. 's-Gravenhage, Nijhoff.

ANONIEM

- 1641 Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam. In: J. G. van Dillen (1974) *Idem*. Derde deel: 1633-1672. 's-Gravenhage, Nijhoff.

GROOT, HUGO DE

- 1631 *Inleydinghe totde Hollandsche rechts-geleerdheydt*. Haarlem, Adriaen Roman.

BOR, PIETER CHRISTIAENZ.

- 1621-1631 *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche oorlogen, in XVIII boecken waerachtelijck en onpartijdelijck beschreven*. Leiden/Amsterdam.

BEVERWYCK, JOHAN VAN

- 1640 *'t Begin van Hollant in Dordrecht. Mitsgaders der eersten stede beschrijvinge, regeringe, ende regeerders: als oock de gedenckwaerdighste geschiedenissen aldaer gevallen*. Dordrecht, Jasper Gorissz..

ORLERS, JAN JANSZON

- 1641 *Beschrijvinge der stad Leyden. Inhoudende etc.* Leiden, Henrick Haestens.

BURCHOORN, ISAAC JACOBSZ.

- 1641 *Nieuwe werelt vol gecken, op-gepronckt met een selfs-bedriegelijck onverstandt door den belagchelijcken Duyvel: aen-wijsende den handel der geveynsde schijnheyligen, hoof-aerdige weet-nieten, gierige in-dockers, faem-roovers, liegers ende bedriegers, etc.* 's-Gravenhage.

VONDEL, JOOST VAN DEN

- 1639-1640 Opdracht en samenvatting van de inhoud bij de treurspelen Maeghden (1639), Gebroeders (1640), Joseph in Dothan (1640) en Joseph in Egypten (1640). In: J. Van Lennep (z. j.) Herzien en bijgewerkt door J. H. W. Unger. *De werken van J. van den Vondel*. Deel: 1637-1640. Leiden, Sijthoff.

BREDERO, GERBRAND ADRIAENZ.

- 1617-1618 Opdracht, voorwoord en samenvatting van de inhoud bij de blijspelen Moortje (1617) en Spaanschen Brabander (1618). In: P. Minderaa & C. A. Zaalberg (1984) *G. A. Bredero's Moortje. Waar in hy Terentii Eunuchum heeft Nae-ghevolght.* & C. F. P. Stutterheim (1974) *G. A. Bredero's Spaanschen Brabander*. Culemborg, Willink/Noorduijn.

HOOF, PIETER CORNELISZON

- 1630-1637 Brieven van Hooft aan Joost Baek. In: H. W. Van Tricht (1976) *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*. Deel II. 1630-1637. Culemborg, Tjeenk Willink/Noorduijn.

Volgordevariatie en herinterpretatie in de 2-ledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin

BONTEKOE, WILLEM YSBRANTSZOOM

- 1646 Het dagboek van Bontekoe. In: C. Eggink (1957) *Iovrnael ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn. Begrijpende veel wonderlijcke en gevaerlijcke saecken hem daer in wedervaren. Begonnen den 18. December en vol-eynt den 16. November 1625.* Haarlem, Willink & Zoon.

Vierde tijdsdoorsnede van 1800 – 1825

ANONIEM

- 1785-1794 Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. In: N. W. Posthumus (1922) *Idem.* Zesde deel: 1703-1795. 's-Gravenhage, Nijhoff.

LOOSJES, VINCENT

- 1824 *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst door Lourens Janszoon Koster, van stadswege gevierd te Haarlem den 10 en 11 Julij 1823.* Haarlem, Vincent Loosjes.

BILDERDIJK, WILLEM

- 1821 *Verhandelingen, ziel-, zede-, en rechtsleer betreffende.* Leiden, Herdingh en Zoon.

GEEL, JACOB

- 1840 Het proza. In: C. G. N. de Vooijs (1911) *Jacob Geel. Onderzoek en fantasie. Gesprek op den Drachenfels. Het proza.* Amsterdam, Maatschappij voor goede en goedkope lectuur.

DORST, AERNOUT

- 1835 Hermingard van Eikenterpen. In: J. van der Wiel (1991) *Hermingard van Eikenterpen. Een oud vaderlands verhaal.* Amsterdam, Em. Querido's Uitgeverij.

LOOSJES, ADRIAAN PZN.

- 1808 *Het leven van Maurits Lijnslager.* Leiden, Sijthoff.

KLIJN, HENDRIK HARMEN

- 1814 Jan Frederik Helmers, geschetst in een redevoering, uitgesproken in de maatschappij: Felix Meritis, den 25 November, 1814. In: het Taelminnend Genootschap 'De Schelde' (1844) *De volledige dichtwerken van J. F. Helmers.* Antwerpen, Van Dieren.

LENNEP, JACOB VAN

- 1823 Dagboek van Van Lennep. In: E. Kluit (1942) *Nederland in den goeden ouden tijd; zijnde het dagboek van hunnen reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823.* Utrecht, De Haan.

KINKER, JOHANNES

- 1803 Brief aan B. Nieuhoff, Hoogleraar in de Wijsbegeerte, te Harderwijk, door J. Kinker. In: A. J. Hanou & G. J. Vis (1992) *Briefwisseling.* Amsterdam/Atlanta, Rodopi.

COSTA, ISAAC DA

- 1830-1835 Brieven van Da Costa. In: Groen van Prinsterer (1872) *Brieven van Mr. Isaac Da Costa.* Eerste deel: 1830 – 1849. Amsterdam, Höveker & Zoon.

- PAUW, ABRAHAM CORNELIS
1804-1812 *Enige brieven van de koopman Pauw te Odessa aan het handelshuis Koene te Amsterdam*. In: J. G. Nanninga (1966) *Bronnen tot de geschiedenis van den Levant-schen handel*. Vierde deel: 1765-1826. Tweede stuk. 's-Gravenhage, Nijhoff.
- DEKEN, AAGJE
1800-1802 Brieven van Deken. In: P. J. Buijnsters (1987) *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*. Tweede deel. Utrecht, HES.
- BEETS, NICOLAAS
1833 – 1836 Het dagboek van Beets. In: P. van Zonneveld (1983) *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836*. 's-Gravenhage, Nederlands letterkundig museum en documentatiecentrum.

Bibliografie van de geraadpleegde secundaire literatuur

- BERG, B. VAN DEN
1949 De plaats van het hulpwerkwoord in de voltooide tijden in de Nederlandse bijzin. In: *Taal en Tongval* 1: 155-165.
- BURRIDGE, K.
1993 *Syntactic change in Germanic. Aspects of language change in Germanic, with particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam, Benjamins.
- COUSSE, E.
2002 *De plaats van werkwoorden in Hollandse teksten door de eeuwen heen*. Ongepubliceerde scriptie, Universiteit Gent. Online op website universiteitsbibliotheek Gent, <http://sfxserv.ugent.be/execl/fulltxt/thesis/19982142.pdf>.
- DUINHOVEN, A. M.
1997 *Middelnederlandse syntaxis. Synchroon en diachroon. Deel 2: De werkwoordgroep*. Groningen, Martinus Nijhoff uitgevers.
- DUINHOVEN, A. M.
1998 Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep. In: *Nederlandse Taalkunde* 3: 96-119.
- GREENBERG, J.
1963 Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: J. GREENBERG (red.) *Universals of Language*. Cambridge, M. I. T. Press: 73-113.
- HAESERYN, W.
1990 *Syntactische normen in het Nederlands: een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Nijmegen, Katholieke Universiteit.
- HAESERYN, W. E. A. (Reds).
1997 *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen, Martinus Nijhoff Uitgevers / Deurne, Wolters Plantyn.
- HARRIS, A. C. & L. CAMPBELL
1995 *Historical syntax in cross-linguistic perspective*. Cambridge, Cambridge University Press.
- HOOP, H. DE & P. SMABERS
1987 Rood of groen? Een normenonderzoek naar enkele stijlverschillen tussen gesproken en geschreven taal. In: *De Nieuwe Taalgids* 80: 287-302.

Volgordevariatie en herinterpretatie in de 2-ledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin

- HORST, J. M. VAN DER
1993 Rode en groene volgorde en analytische taalkunde. In: *Voortgang* 14: 187-197.
- HORST, J. M. VAN DER
1998 Over de geschiedenis van de Nederlandse hulpwerkwoorden. In: W. G. KLOOSTER (red.) *Eerste Amsterdams Colloquium Nederlandse Taalkunde: lezingen gehouden op 10 en 11 december 1997*. Amsterdam, Leerstoelgroep Nederlandse Taalkunde: 101-119.
- LANGACKER, R. W.
1977 Syntactic reanalysis. In: C. N. LI (red.) *Mechanisms of syntactic change*. Austin, University of Texas: 59-139.
- LEUVENSTEIJN, J. A. VAN
1992 Eine Kluft zwischen 'Muttersprache' und 'Vatersprache', adnominale Genusmarkierung in Dialekt und Standardsprache in den Niederlanden um 1600. In: J. A. VAN LEUVENSTEIJN & J. BERNS (reds.) *Dialect and Standard Languages in the English, Dutch, German and Norwegian Language Areas*. Amsterdam, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen: 130-146.
- LIGHTFOOT, D.
1979 *Principles of diachronic syntax*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MEERSMAN, A. DE
1990 Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen. Een verkennende historische schets. In: *Taal en Tongval, Themanummer: Dialectsyntax* 3: 152-185.
- MEEUSSEN A. E. & V. F. VANACKER
1951 De dubbele werkwoordgroep. In: *De Nieuwe Taalgids* 44: 36-50.
- MICHEL, L. C.
1959 Op de grens van copula en hulpwerkwoord. In: *Taal en Tongval* 11: 206-212.
- PARDOEN, J.
1991 De interpretatie van zinnen met de rode en de groene volgorde. In: *Forum der Letteren* 32: 1-22.
- PAUWELS, A.
1953 *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. Leuven, Symons.
- PAUWELS, J. L.
1950 De plaats van hulpwerkwoord, voltooid deelwoord en infinitief in de Aarschotse bijzin. In: *Taal en Tongval* 2: 55-59.
- PAUWELS, J. L.
1970 Statistisch onderzoek naar de Nederlandse zinsbouw. In: *De Nieuwe Taalgids, Van Haeringennummer*: 93-100.
- ROOIJ, J. DE
1987 Waarom het naamwoordelijk gezegde groen blijft. In: *Onze Taal* 55: 142-144.
- SASSEN, A.
1963 Endogeen en exogeen taalgebruik. In: *De Nieuwe Taalgids* 56: 10-21.
- SCHUTTER, G. DE
1964 De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands. In: *Studia Germanica Gandensia* 6: 45-84.

- SCHUTTER, G. DE
1996 De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal. In: *Nederlandse Taalkunde* 3: 207-220.
- STROOP, J.
1970 Systeem in gesproken werkwoordsgroepen. In: *Taal en Tongval* 22: 128-146.
- SWERTS, M.
1998 Ritme als verklarende factor voor de keuze tussen groene en rode werkwoordvolgorde in het Nederlands. In: *Nederlandse Taalkunde* 3: 299-308.
- TIMBERLAKE, A.
1977 Reanalysis and actualization in syntactic change. In: C. N. LI (red.) *Mechanisms of syntactic change*. Austin, University of Texas: 141-177.
- VERHASSELT, J.
1961 Verschillen tussen noord en zuid inzake de volgorde hulpwerkwoord - hoofdwerkwoord. In: *Taal en Tongval* 13: 153-157.
- WAL, M. J. VAN DER
1992 Dialect and standard language in the past: the rise of Dutch standard language in the sixteenth and seventeenth centuries. In: J. A. VAN LEUVENSTEIJN & J. BERNS (reds.) *Dialect and Standard Languages in the English, Dutch, German and Norwegian Language Areas*. Amsterdam, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen: 119-129.
- WAL, M. J. VAN DER
1995 *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag, Sdu Uitgevers.